

کمیت شیر در اثبات رضاعت از دیدگاه فقه اسلامی
کمیتة إثبات الرضاعة في ضوء الفقه الاسلامی

The Quantity of Milk in Proving *Riḍā'ah* (Breastfeeding) from the Perspective of
Sunni Jurisprudence

Ehl-i Sünnet Fıkhı Açısından Süt Kardeşliğinin Oluşumunda Süt Miktarı

عنایت الله صدیقیار*^۱ روشن سعیدی^۲

چکیده

رضاعت یکی از مسائل مبتلی به جامعه است که مردم در امر تشکیل خانواده در بسا اوقات با توجه به اختلاف فقهاء به مشکل روبه‌رو می‌گردند، لذا نیاز بود تا پیرامون آن تحقیق همه جانبه صورت گیرد. تحقیق هذا در پی پاسخ به این پرسش‌ها است که رضاعت به چه مقدار از شیر خوردن ثابت می‌شود و دلیل اختلاف فقهاء در زمینه چه خواهد بود؟ در این تحقیق یکی از مشکلات حاد جامعه مورد تحقیق قرار گرفته و در زمینه نظر فقهاء تبیین گردیده است. روشی که در این تحقیق به کار گرفته شده، توصیفی - تحلیلی بوده که در محدوده کتاب و کتاب‌خانه انجام یافته و از منابع معتبر علمی استفاده بهتر صورت گرفته است. آنچه از تحقیق هذا حاصل می‌شود این است که فقهاء پیرامون مقدار شیری که رضاعت را ثابت می‌کند باهم اختلاف نظر دارند و این اختلاف‌شان ناشی از نبود نص قطعی الدلاله و تعارض احادیث وارده در زمینه می‌باشد و این امر باعث شده که رضاعت در مذهب احناف و موافقان شان با توجه بر قواعد استنباطی به مطلق شیر و در مذهب شافعی و موافقان شان که آیه را مجمل و احادیث وارده را صحیح می‌دانند به مقدار معینی ثابت می‌گردد.

کلمات کلیدی: اثبات، خانواده، رضاعت، فقه اهل سنت، کمیت شیر.

DOI:

<https://doi.org/10.69892/diwan.2025.123>

مقاله تحقیقی / Research Article

تاریخ دریافت / Received Date

21.05.2024

تاریخ قبول / Accepted Date

16.10.2024

تاریخ نشر / Publication Date

22.07.2025

^۱ پوهنوال، دیپارتمنت فقه و قانون، پوهنځی شرعیات و علوم اسلامی پوهنتون هرات، هرات، افغانستان.

^۲ پوهنځی، دیپارتمنت تفسیر، پوهنځی شرعیات و علوم اسلامی پوهنتون هرات، هرات، افغانستان..

ORCID

[0009-0000-1845-1393](https://orcid.org/0009-0000-1845-1393)

E-Mail

E.sedeqyar@gmail.com

این مقاله توسط نرم افزار تورنتین Turnitin بررسی شده Plagiarism یا سرقت ادبی تثبیت نگردید.

This article has been scanned by Turnitin. No Plagiarism detected.

نحوه ارجاع دهی از این مقاله در پاورقی / Citation:

عنایت الله صدیقیار - روشن سعیدی، "کمیت شیر در اثبات رضاعت از دیدگاه فقه اسلامی"، مجله دیوان ۶/۱ (سرطان ۱۴۰۴)، ۱۱۳-۱۳۵.

الملخص

تمثل قضية الرضاعة إحدى الإشكاليات المهمة التي يواجهها المجتمع وتتطلب دراسة فقهية واجتماعية معمقة، ويعاني بعض الناس أحياناً صعوبات في تكوين الأسرة بسبب اختلاف آراء الفقهاء في هذه المسألة، لذا كان من الضروري إجراء بحث شامل حول هذا الموضوع. يهدف هذا البحث إلى الإجابة عن الأسئلة التالية: ما هي كمية اللبن التي تثبت بها الرضاعة؟ وما هو سبب اختلاف الفقهاء في هذا الصدد؟ يتناول هذا البحث إحدى القضايا البارزة في المجتمع، مع تحليل لآراء الفقهاء بشأنها، محلاً آراء الفقهاء فيها ومبرزاً أوجه النظر المختلفة حولها، والأسلوب الذي نحدوه في كتابة هذا البحث هي وصفية تحليلية، وقد تم إجراء البحث في إطار الكتاب والمكتبة، وتم الاستفادة القصوى من المصادر العلمية الموثوقة. ما يستنتج من هذا البحث هو أن الفقهاء يختلفون فيما بينهم حول كمية اللبن التي تثبت بها الرضاعة، ويعود هذا الاختلاف إلى عدم وجود نص قطعي الدلالة وتعارض الأحاديث الواردة في هذا الصدد. وقد أدى هذا الأمر إلى أن تثبت الرضاعة عند الأحناف ومن وافقهم بمطلق اللبن، بينما يرى الشافعية ومن وافقهم ثبوتها بكمية محددة، استناداً إلى كون الآية مجملة، وإلى صحة الأحاديث الواردة في هذا الباب.

الكلمات المفتاحية: إثبات، الأسرة، الرضاعة، فقه أهل السنة، كمية اللبن.

Abstract

The issue of *Reza'at* (breastfeeding) is a significant social matter that often poses challenges in family formation due to differing opinions among Islamic jurists. A comprehensive study grounded in jurisprudential reasoning is therefore essential. This research seeks to address two key questions: To what extent is *Reza'at* established through milk consumption, and what are the underlying reasons for the juristic disagreements on this issue? The importance of this study lies in its examination of a pressing societal concern—*Reza'at*—from the perspective of Islamic jurisprudence, with a focus on clarifying the differing viewpoints of scholars. The findings reveal a divergence of opinion among jurists regarding the amount of milk required to establish a breastfeeding relationship. This divergence stems from the absence of conclusive evidence and the existence of conflicting hadiths on the matter. As a result, the Hanafi school and its adherents, relying on deductive principles, tend to consider *Reza'at* valid to an unspecified quantity. In contrast, the Shafi'i school and its followers, who regard the relevant Qur'anic verse as general and the authentic hadiths as binding, specify a fixed number of nursing instances. The methodology employed in this study is descriptive-analytical, utilizing library-based research and drawing upon credible scholarly sources.

Keywords: Evidence, Family, *Reza'at*, Sunni Jurisprudence, Milk Quantity.

Özet

Süt Süt Kardeşliği, toplumun sıkça karşılaştığı ve insanların aile kurarken karşılaştığı sorunlardan biridir. Fakihler arasındaki farklı görüşler, zaman zaman insanların zorluklarla karşılaşmasına neden olur. Bu nedenle bu konuya kapsamlı bir araştırma yapılması gerekmiştir. Bu araştırma, Süt Kardeşliğinin ne kadar sütle sabit olduğunu ve fakihlerin bu konudaki ihtilaflarının sebebini araştırmayı amaçlamaktadır. Araştırmada toplumun önemli sorunlarından biri ele alınmış ve fakihlerin görüşleri açıklığa kavuşturulmuştur. Bu araştırmada kullanılan yöntem, kitap ve kütüphane çerçevesinde gerçekleştirilen betimleyici-analitik bir yöntem olup, güvenilir bilimsel kaynaklardan en iyi şekilde yararlanılmıştır. Araştırmanın sonucunda, fakihlerin Süt Kardeşliğinin miktarı konusunda farklı görüşlere sahip oldukları ve bu ihtilafın kesin bir nassın bulunmaması ve ilgili hadislerin çelişkili olmasından kaynaklandığı ortaya çıkmıştır. Bu durum, Hanefi mezhebi ve onların görüşünü benimseyenler arasında ıstınbat edilen kavaid çerçevesinde mutlak olarak sütle, Şafii mezhebinde ve bu görüşü destekleyenler arasında ise ayetin mucmel olması ve hadislerin sahih olması nedeniyle belirli bir miktar ile sabitlenmesine yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kanıt, Aile, Süt Kardeşliği, Ehl-i Sünnet Fıkhı, Süt Miktarı.

مقدمه

الحمد لله رب العالمین و الصلاة و السلام علی سید الأنبیاء و المرسلین و علی آله و اصحابه اجمعین .

اما بعد! همان طوری که در شریعت مقدس اسلام در مورد پیوند نسبی توجه صورت گرفته و برای ارج گذاری و احترام بر آن تأکید شده است، در مورد حرمت و احترام از طریق رضاعت و یا شیرخوارگی نیز توجه جدی مبذول گردیده است؛ حتی در قرآن کریم زنی که شیر می دهد به عنوان مادر، از دختر و پسری که با هم از یک پستان شیر می خورند به نام خواهر و برادر یاد شده و ازدواج آن ها باهم حرام می باشد چنان که قرآن کریم می فرماید: «حَرِّمْتُ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتِكُمْ وَبَنَاتِكُمْ وَأَخَوَاتِكُمْ وَعَمَّاتِكُمْ وَخَالَاتِكُمْ وَبَنَاتُ الْأَخِ وَبَنَاتُ الْأَخْتِ وَأُمَّهَاتِكُمُ اللَّائِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتِكُمْ مِّنَ الرَّضَاعَةِ».^۱ «خداوند بر شما حرام نموده است، ازدواج با مادران تان، دختران تان، خواهران تان، عمه های تان، خاله های تان، برادر زادگان تان، خواهرزادگان تان، مادرانی که به شما شیر داده اند».^۲ موضوع رضاعت یا شیرخوارگی یکی از مسائل مورد نیاز جامعه است؛ چرا که عملاً در جامعه اتفاق می افتد و مردم در امر تشکیل خانواده در برخی اوقات به خاطر آن به مشکل روبه رو می گردند؛ زیرا فقهاء در چگونگی اثبات آن باهم اختلاف نظر دارند، بعضی به این نظر هستند که رضاعت به مطلق شیر ثابت می گردد و برخی برای حرمت آن حدی را تعیین می نمایند، روی این ملحوظ نیاز مبرم و شدید است؛ تا پیرامون آن با توجه به دلایل فقهاء تحقیق همه جانبه صورت گیرد.

هدف این تحقیق پاسخ به این پرسش ها است که رضاعت به چه مقدار از شیرخوردن ثابت می شود و دلیل اختلاف فقهاء در زمینه چه خواهد بود؟ اهمیت تحقیق هذا در این است که یکی از مشکلات حاد جامعه که عبارت از چگونه ثابت گردیدن شیرخوارگی از نظر فقه اسلامی است، مورد تحقیق قرار می گیرد و در زمینه نظر فقهاء از خلال کتب فقهی، هر مذهب تبیین می گردد.

آنچه از مطالعات مقدماتی معلوم می شود در فقه اسلامی پیرامون اثبات رضاعت اختلاف نظر وجود دارد، برخی از فقهاء رضاعت را به مطلق شیر ثابت می نمایند و بعضی دیگر برای اثبات رضاعت مقدار معینی را تعیین نموده اند، به نظر می رسد کسانی که رضاعت را به مطلق شیر ثابت می سازند، دیدگاه شان مبتنی بر قواعد استنباطی و اجتهادی می باشد. به همین منوال اختلاف فقهاء

^۱ النساء ۲۳/۴.

^۲ مصطفی خرم دل، تفسیر نور (تهران: نشر احسان، ۱۳۷۹ ه.ش)، ۱۴۸.

پیرامون اثبات رضاعت و یا شیرخوارگی ناشی از نبود نص قطعی الدلاله و تعارض احادیث وارده در زمینه می‌باشد.

هر چند کتب فقه مملو از موضوعات رضاعت بوده؛ اما این تحقیق متفاوت از کار دیگران است که به موارد ذیل پرداخته می‌شود:

در کتب فقهی هر مذهب موضوعات مطابق همان مذهب بحث می‌گردد مثلاً وقتی به کتاب «بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع» کاسانی که یکی از کتب فقهی مذهب حنفی است مراجعه شود به خوبی واضح می‌گردد که موضوع را از بعد فقهی با دلایل جزئی بیان می‌کند و یا اگر به کتاب «الحاوی الکبیر» ماوردی که یکی از کتب فقهی در مذهب امام شافعی می‌باشد مراجعه صورت گیرد، واضح خواهد شد که موصوف هر چند از مذاهب دیگر در مورد کمیت شیر صحبت می‌نماید؛ ولی دیدگاه‌ها را طوری که باید تحلیل نماید و مبانی اختلاف فقهاء را در زمینه بیان کند چنین نکرده است و یا اگر به کتاب المعنی لابن قدامه که یکی از کتب فقهی در مذهب حنبلی است مراجعه شود واضح می‌گردد که در آن دلایل به شکل اجمالی و بسیار کوتاه تذکر رفته است و اگر کتاب فقه اسلامی وادله دکتور زحیلی که یکی از کتب فقهی معاصر است مورد مطالعه قرار گیرد نیز واضح خواهد شد که وی دلایل را به‌طور جزئی و بدون تحلیل بیان می‌کند، در عین حال در هیچ یک از کتب فقهی موضوع از بعد اصولی، چون در کتب فقه تنها احکام بیان می‌گردد، تحلیل نشده است؛ ولی در این تحقیق موضوع رضاعت از دیدگاه مذاهب مختلف و از کتب فقهی هر مذهب، به‌طور مستند با دلایل آن‌ها به شکل مقایسوی به بحث گرفته شده و مبانی اختلاف فقهاء با تحلیل اصولی بیان گردیده و در اخیر نتیجه بحث بیان شده است.

در این مقاله همان طوری که حکمت تحریم رضاعت از دیدگاه شریعت بیان گردیده از دیدگاه طبی و در عین حال از بانک‌های شیری نیز که هر دو از مسائل جدید هستند سخن به عمل آمده است.

کتب فقهی همه به زبان عربی و به شکل تخصصی نوشته شده که برای اکثر مردم قابل فهم نیست؛ بنابراین، می‌طلبید تا به‌خاطر استفاده بیشتر به یکی از زبان‌های ملی پیرامون موضوع تحقیق صورت گیرد.

مقاله‌ای که تحت عنوان حکم فقهی کمیت شیر در اثبات محرمیت رضاعی از دیدگاه فریقین توسط علی فارسی مدن به زبان فارسی نوشته شده و در مجله نشریه پژوهش‌های فقهی نشر شده نیز مورد مطالعه قرار گرفته است، که در نتیجه تفاوت‌های قابل ملاحظه بین این دو تحقیق نیز وجود دارد؛ زیرا در مقاله موصوف موضوع از دیدگاه فریقین به بحث گرفته شده؛ ولی در مقاله حاضر تنها از دیدگاه چهار مذهب اهل سنت مورد تحقیق قرار گرفته است. در مقاله موصوف از منابع دست اول مذاهب اهل سنت کمتر مورد استفاده قرار گرفته است؛ ولی در این تحقیق کوشش به

عمل آمده تا موضوعات از کتب دست اول هر مذهب به طور جداگانه با نقل قول های مستقیم و قوی ذکر، مستند سازی و ارزیابی شود. چیز دیگری که این مقاله را از کار علمی فارسی مدن متمایز می سازد، این است که در این مقاله علت اختلاف مذاهب چهارگانه اهل سنت از دیدگاه اصولی مورد بررسی قرار گرفته است؛ ولی در مقاله موصوف این چیز به چشم نمی خورد. در مقاله حاضر در اخیر بحث دیدگاه های مذاهب به شکل تفصیلی جمع بندی و نتیجه گیری شده؛ ولی در مقاله علمی فارسی مدن دیدگاه ها به شکلی اجمالی نتیجه آن ها ذکر شده است؛ بنابراین، ممیزه های ذکر شده تحقیق هذا را از کار دیگران متمایز می گرداند.

روشی که در این تحقیق به کار گرفته شده، توصیفی - تحقیقی بوده که در محدوده کتاب و کتابخانه با استفاده از منابع معتبر علمی انجام یافته است. در ترجمه آیات از تفسیر نور خرم دل استفاده شده است.

۱. تعریف رضاعت از نظر لغوی و اصطلاحی

رضاعت در لغت لفظ عربی از ریشه: ع. رضاعة بوده که به معنی: (۱) «شیر خوردن کودک از پستان مادر. (۲) شیر خواری»^۳ می باشد.

رضاعت در اصطلاح «عِبَارَةٌ عَنْ مَصِّ شَخْصٍ مَخْصُوصٍ، وَهُوَ أَنْ يَكُونَ صَبِيًّا رَضِيعًا مِنْ نَدَى مَخْصُوصٍ وَهُوَ نَدَى الْأَدَمِيَّةِ فِي وَقْتِ مَخْصُوصٍ»^۴.

رضاعت عبارت از مکیدن شخص مخصوص (طفل شیرخوار) از پستان مخصوص (پستان زن) در زمان مخصوص می باشد.

باتوجه به تعریف فوق، شیرخواری زمانی ثابت می گردد که طفل از پستان انسان در وقت مخصوص آن شیرخورده باشد؛ بنابراین، رضاعت از شیر حیوان ثابت نمی شود.

۲. مقصد از حرمت در رضاعت

هر حکمی را که الله تعالی برای بندگان خود بیان می دارد، خالی از حکمت و مصلحت نیست؛ زیرا او خالق است که از حال و آینده بندگان خود، از خیر و شرشان آگاهی کامل دارد، او می داند که چه به خیر و چه به شر بنده او است. در موضوع رضاعت نیز مصالح و حکمت های وجود دارد که شریعت مقدس اسلام با توجه به آن ها ازدواج مرد و زنی که از طریق شیرخواری خواهر و برادر گردیده اند، حرام قرار داده است؛ زیرا زن به وسیله شیردادن به طفل به منزله مادرش در پرورش رگ، گوشت، استخوان و غیره قرار گرفته و در نهایت موجب برقراری رابطه عاطفی مادر-فرزندی

^۳ محمد معین، فرهنگ فارسی معین (تهران: فرهنگ نما، ۱۳۸۷ ه.ش)، ۵۴۲.

^۴ ابو عبدالله محمد بن محمد الباری، العنایة شرح الهدایة (بیروت: دارالفکر، بی تا)، ۴۴۰/۳.

بین او و طفل می‌گردد. در عین حال طفل شیرخوار شباهت به فرزندان پیدا می‌کند که زن در تغذیه‌ای آن‌ها از طریق شیر بعد از ولادت در رشد و نمویشان نقش حیاتی داشته و در حقیقت جزئی از بدن مادر محسوب می‌گردند، در نهایت رشد و نمو جسمی طفل به اساس تغذیه از شیر زن و برقراری رابطه عاطفی میان شیرده، شیرخوار و هم‌شیری سبب حرمت گردیده‌اند.^۵

در تحقیقات علمی اخیر ثابت شده که انتی‌بادی‌هایی در شیر مادر شیرده وجود دارد که بعد از نوشیدن سه تا پنج جرعه شیر توسط شیرخوار منجر به تشکیل انتی‌بادی‌های در بدن وی و بالا رفتن سیستم ایمنی طفل می‌گردد و این جرعه‌ها برای ساختن انتی‌بادی‌ها در بدن انسان ضروری است. حتی حیوانات آزمایشی تازه متولد شده‌ای که سیستم ایمنی آن‌ها کاملاً رشد نیافته است، هنگامی که با شیر تغذیه می‌شوند، برخی از ویژگی‌های ژنتیکی معافیت را از شیری که خورده‌اند به دست می‌آورند؛ بنابراین، شیرخوار از طریق رضاعت در خصوصیات ژنتیکی شبیه برادر یا خواهر رضاعی‌اش است. مشخص شده که وجود این انتی‌بادی‌های ایمنی می‌تواند منجر به علائم بیماری در خواهر و برادر در صورت ازدواج شود، همچنین مشخص شده که خویشاوندی در شیردهی ایجاد می‌شود و به فرزندان منتقل می‌شود و نسب شامل وراثت، انتقال ژن‌ها، نفوذ آن‌ها به سلول‌های بدن شیرخوار و ادغام آن‌ها با زنجیره ژنی نوزاد است که از جمله چیزهای که بر این نظریه تأکید می‌کند، این که شیر مادر حاوی بیش از یک نوع سلول است. معلوم است که منبع طبیعی ژن‌های انسان، هسته سلول‌ها است، این احتمال وجود دارد که سیستم ژنتیکی نوزاد، ژن‌های بیگانه را منتقل کند؛ زیرا مانند بسیاری از سیستم‌های بدن که تا ماه‌ها و سال‌ها از زمان ولادت بالغ نمی‌شوند، نابالغ و نارس است.^۶

در نتیجه از دیدگاه فقهی و طبی رابطه عاطفی، تغذیه، رشد و نمو طفل از شیر مادر، انتی‌بادی‌های موجود در شیر مادر و خصوصیات ژنتیکی باعث حرمت ازدواج بین شیرده و شیرخوار و اطفالی که از پستان یک خانم شیر خورده‌اند، گردیده است.

۳. دیدگاه فقه اسلامی پیرامون اثبات رضاعت

^۵ علی احمد جرجاوی، حکمة التشریح و فلسفة (پاکستان: کتب خانه رشیدیہ، ۱۳۸۱ ه.ش.)، ۱/۱۲۸؛ یوسف قرضاوی، حلال و حرام در اسلام (پاکستان: انتشارات کتب، ۱۳۷۷ ه.ش.)، ۲۲۳؛ مکارم شیرازی «و دیگران»، تفسیر نمونه (تهران: دارالکتب الإسلامیہ، ۱۳۸۵ ه.ش.)، ۳/۴۱۵.

^۶ محمد ابراهیم ابو جریبان - عبد الفتاح خطاب "آثار الرضاع الفقهیة والطبیة"، دراسات، علوم الشریعة والقانون ۲/۳۵ (۲۰۰۸)، ۳۹۹. <https://archives.ju.edu.jo/index.php/law/article>

علماء و مجتهدین کرام پیرامون مقدار شیری که، حرمت را ثابت می‌نماید باهم اختلاف نظر دارند، در مذهب احناف و موافقان‌شان رضاعت به مطلق شیر خوردن ثابت می‌گردد؛ ولی در مذهب امام شافعی و موافقان‌شان حرمت را محدود به اندازه معین ساخته‌اند.

سبب اختلاف علماء پیرامون اثبات رضاعت، نبود نص قطعی الدلالة و معارضه عموم کتاب الله با احادیثی است که رضاعت را محدود به اندازه معین ساخته و معارضه بعضی از احادیث با بعضی دیگر می‌باشد.

در مذهب احناف حکم عام غیر مخصوص البعض قطعی بوده و خبر واحد با آن معارضه کرده نمی‌تواند؛ روی این ملحوظ با احادیثی که حرمت را محدود به اندازه معین ساخته عمل نمی‌نمایند؛ ولی در مذهب امام شافعی و موافقان‌شان حکم عام غیر مخصوص البعض قطعی نیست؛ بنابراین، ایشان بین عام کتاب الله و احادیث وارد این گونه جمع می‌نمایند که آیه مبارکه را مجمل دانسته و احادیثی که شیرخوارگی را محدود به اندازه معین می‌سازد، تفسیری برای آیه قرآن کریم می‌دانند که اینک به بیان دیدگاه هر کدام از آن‌ها می‌پردازیم:

۱.۳. مذهب امام ابوحنیفه

در نزد احناف به مطلق شیر خوردن کم باشد و یا زیاد در اثبات حرمت مساوی می‌باشد، ایشان نظر فوق را به عامه علماء و صحابه از جمله: علی، ابن مسعود، ابن عباس و ابن عمر رضی الله عنهم نیز نسبت داده اند، چنان‌که بیان می‌دارند: «وَمَذْهَبَنَا مَذْهَبُ عَلِيٍّ وَابْنِ عَبَّاسٍ وَابْنِ عُمَرَ وَابْنِ مَسْعُودٍ وَجَمَاهُورِ التَّابِعِينَ»^۷ و در زمینه به آیه مبارکه: ﴿وَأُمَّهَاتِكُمُ اللَّائِي أَرْضَعْنَكُمْ﴾^۸ استدلال نموده بیان می‌دارند که: آیه فوق عام است؛ زیرا لفظ «أُمَّهَاتُ» در «أُمَّهَاتِكُمْ» جمع و مضاف است که فایده عموم را می‌دهد، عمومیت آیه مذکور، این اقتضاء را دارد که: نکاح شیرده به طور مطلق حرام می‌باشد؛ بنابراین، حدیث «لَا تُحْرَمُ الْمَصَّةُ وَلَا الْمَصْتَانِ»^۹.

یک و یا دو بار مکیدن حرام نمی‌گرداند. و حدیث: «عَنْ أُمِّ الْفَضْلِ أَنَّ الرَّسُولَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا تُحْرَمُ الْإِمْلَاجَةُ أَوْ الْإِمْلَاجَتَانِ»^{۱۰}.

^۷ عثمان بن علی بن محجن البارعی فخر الدین الزلیعی الحنفی، تبیین الحقائق شرح کنز الدقائق وحاشیة الشلیبی (القاهرة: المطبعة الكبرى الأميریه، ۱۳۱۳ هـ.ق)، ۱۸۱/۲؛ بابرته، العناية شرح الهدایة، ۴۴/۱۳.

^۸ النساء ۲۳/۴.

^۹ ابو داود سلیمان بن الأشعث السجستانی، سنن أبی داود، محقق. شعيب الأرنؤوط - محمّد کامل قره بللی (بی‌جا: دار الرسالة العالمية، ۲۰۰۹ م)، "النکاح"، ۱۱ (۲۰۶۳).

^{۱۰} ابو عبد الله احمد بن حنبل، مسند احمد بن حنبل، تحقیق. شعيب أرنؤوط «و دیگران» (بی‌جا: مؤسسة الرسالة، ۱۴۲۰ هـ.ق)، ۴۴/۴۵ (۲۶۸۷۹).

ام فضل روایت می‌نماید که: همانا رسول الله صلی الله علیه و سلم فرمودند: يك مرتبه و يا دو مرتبه شیر خوراندن حرام نمی‌گرداند. با عموم آیه تعارض داشته و امکان توفیق در بین آنها وجود ندارد؛ زیرا در مذهب احناف عام غیر مخصوص حکم آن قطعی است.^{۱۱} خبر واحد حکم آن ظنی می‌باشد، روی این ملحوظ زیادت بر کتاب الله به وسیله خبر واحد طبق اصول مذهب حنفی جواز ندارد «وَالزَّيَادَةُ عَلَى الْكِتَابِ بِخَبَرِ الْوَاحِدِ لَا تَجُوزُ».^{۱۲} در نتیجه خبر واحد در مقابل عام ترك گردیده و عمل به عام کتاب الله می‌گردد و زن شیرده برای شخص شیرخوار، هر چند شیر کم باشد، حرام می‌گردد.^{۱۳} از طرف دیگر ایشان استدلال می‌نمایند که حدیث مبارکه عایشه رضی الله عنها که می‌فرماید: {عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَحْرَمُ مِنَ الرِّضَاعَةِ مَا يَحْرَمُ مِنَ الْوِلَادَةِ}.^{۱۴} عایشه رضی الله عنها روایت می‌نماید که رسول خدا صلی الله علیه و سلم برای من فرمودند: "آن چه که از ولادت حرام می‌شود از رضاعت نیز حرام می‌گردد".

رضاعت را نیز به طور مطلق بدون این که در بین مقدار شیر فرق گذاشته شود، ثابت می‌سازد. از حدیث عایشه رضی الله عنها که روایت می‌نماید: {عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّهَا قَالَتْ: كَانَ فِيمَا أَنْزَلَ مِنَ الْقُرْآنِ: عَشْرُ رِضَاعَاتٍ وَمَعْلُومَاتٍ يَحْرَمْنَ، ثُمَّ نُسِخْنَ، بِخَمْسِ مَعْلُومَاتٍ، فَتَوَفَّى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَهِنَّ فِيمَا يَفْرَأُ مِنَ الْقُرْآنِ}.^{۱۵} عایشه رضی الله عنها روایت می‌نماید: آن چه که به عنوان بخشی از قرآن نازل گردیده بود، ده مرتبه شیر خوردن به طور معلوم حرمت رضاعت را ثابت می‌نمود، سپس این مقدار به پنج بار شیر خوردن به طور معلوم منسوخ گردید، رسول خدا صلی الله علیه و سلم در حالی وفات نمودند که این پنج مرتبه هم چنان از جمله بخشی از قرآن قرائت می‌گردید. حکم را ثابت نمی‌سازند؛ زیرا نسخ بعد از وفات پیامبر صلی الله علیه و سلم وجود ندارد، در عین حال ایشان حدیث {لَا تُحْرَمُ الْمَصَّةُ وَالْمَصَّاتَانِ}.^{۱۶} و آن روایاتی که دلالت بر تقدیر می‌نماید، از قول ابن عباس رضی الله عنهما منسوخ می‌دانند.^{۱۷} و استدلال دیگرشان از حدیث مذکور این است که: در اسناد آن اضطراب وجود دارد؛ زیرا مدار سند آن بر عروه ابن زبیر از عایشه می‌باشد، زمانی که از وی در مورد شیرخوارگی سؤال شد وی گفت: که به دو سال حرمت ثابت نمی‌گردد؛ ولی اگر شیر یک قطره

^{۱۱} شیخ احمد بن ابی سعید بن عبیدالله ملاجیون، نورالانوار (پاکستان: مکتبه حقانیه، بی تا)، ۶۷-۷۰.

^{۱۲} بابریتی، العنایة شرح الهدایة، ۴۴۰/۳.

^{۱۳} بابریتی، العنایة شرح الهدایة، ۴۴۱/۳.

^{۱۴} ابوالحسین مسلم بن حجاج قشیری، صحیح مسلم، تحقیق. محمد فؤاد عبد الباقي (بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی تا)، "الرضاع"، ۱۷ (۱۴۴۴).

^{۱۵} مسلم، "الرضاع"، ۶ (۱۴۵۲).

^{۱۶} مسلم، "الرضاع"، ۵ (۱۴۵۰).

^{۱۷} زین الدین بن نجم الحنفی، البحر الرائق شرح کنز الدقائق (بیروت: دار المعرفه، بی تا)، ۲۳۸/۳.

هم باشد حرمت را ثابت می‌نماید. هرگاه راوی به خلاف روایت خود عمل کند در حقیقت ضعف و سستی را در اثبات حدیث به وجود می‌آورد؛ چرا که اگر حدیث در نزد راوی ثابت باشد به آن عمل می‌نماید.^{۱۸}

در مذهب احناف با توجه به این که حکم آیه مبارکه قطعی است، خبر واحد به آن معارضه کرده نمی‌تواند و در عین حال امکان توفیق بین آیه و حدیث نیست، رضاعت را به مطلق شیر ثابت نموده و عمل به حدیث را ترک می‌نمایند. هم‌چنان ایشان حدیث عایشه و آن احادیثی که رضاعت را مقدر به اندازه‌ی معین می‌سازد، منسوخ و حدیثی که مدار سند آن بر عروه است مضطرب می‌دانند.

۲.۳. مذهب امام مالک

در مذهب امام مالک و تمام اصحاب او مثل مذهب احناف عدد شیر خوردن را در اثبات رضاعت شرط نمی‌دانند؛ بلکه به مطلق شیر یعنی به هر اندازه‌ای که شیر باشد حرمت را ثابت می‌سازند و این قول را به علی، ابن مسعود، ابن عمر و ابن عباس رضی الله عنهم نیز نسبت داده‌اند.^{۱۹} چنان‌که آمده: «ولا خلاف عندنا فی المذهب أن المصّة والمصّتين یقع بها التحريم، ویقع بأقل ما یصح علیه اسم الرضاع».^{۲۰}

استدلال شان به ظاهر آیه قرآن کریم است، ایشان می‌گویند: از ظاهر قرآن دانسته می‌شود که حرمت به مطلق شیر کم و یا زیاد ثابت می‌شود. از احادیثی که در مورد مقدار معین وارد شده چنین پاسخ می‌دهند: احادیث به روایات مختلفی روایت شده است، در يك روایت آمده که به يك مرتبه و یا دو مرتبه شیر خوردن حرام نمی‌گرداند، چنان‌که روایت شده: «لا تحرم الإملاجة والإملاجات».^{۲۱} ولی در روایت دیگر آمده که به یک بار مکیدن و دو بار مکیدن حرمت ثابت

^{۱۸} احمد بن محمد بن اسحاق الشاشی ابو علی، *أصول الشاشی* (بیروت: دار الکتب العربی، ۱۴۰۲ هـ.ق)، ۲۶؛ ابوبکر بن مسعود بن احمد علاء‌الدین الکاسانی، *بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع* (بیروت: دار الکتب العربی، ۱۹۸۲ م)، ۷/۴.

^{۱۹} ابوالولید محمد بن احمد بن رشد القرطبی، *المقدمات الممهدات*، تحقیق محمد حجی (بیروت: دار الغرب الإسلامی، ۱۹۸۸ م)، ۴۹۵/۱؛ محمد بن احمد ابن رشد، *بدایة المجتهد ونهایة المقتصد* (القاهرة: دار الحدیث، ۲۰۰۴ م)، ۶۰/۳.

^{۲۰} ابو الحسن علی بن سعید الرجرجی، *مناهج التّحصیل و نتائج لطائف التّأویل فی شرح المدوّنة وحلّ مشکلاتها* (بی‌جا: دار ابن حزم، ۲۰۰۷ م)، ۷۵/۴.

^{۲۱} ابن حنبل، *مسند*، ۴۴/۴۵ (۲۶۸۷۹).

می‌گردد: {عَنْ طَاوُسٍ قَالَ: يَحْرَمُ مِنَ الرِّضَاعِ الْمَصَّةُ وَالْمَصَّتَانِ} ^{۲۲} با توجه به این اختلاف، احادیث مذکور را از اعتبار ساقط می‌دانند هم‌چنان از حدیث {لَا تُحْرَمُ الْمَصَّةُ وَالْمَصَّتَانِ}. ^{۲۳} می‌گویند که در سند آن طعن وجود دارد. ^{۲۴} از روایت ابن زبیر پاسخ می‌دهند که: ابن زبیر، در روایت خود اضطراب دارد؛ زیرا یک مرتبه حدیث را از پیامبر صلی الله علیه و سلم روایت می‌نماید و بار دیگر حدیث را از پدر خود از پیامبر صلی الله علیه و سلم روایت می‌کند و یک مرتبه از حضرت عایشه از رسول خدا صلی الله علیه و سلم روایت می‌نماید، روی این ملحوظ حدیث مذکور رد گردیده است. از حدیث حضرت عایشه می‌گویند: حدیث مذکور نیز حجت شده نمی‌تواند؛ زیرا عایشه «خمس رضعات» را حواله به قرآن داده، در حالی که در قرآن چنین چیزی وجود ندارد؛ اگر از قرآن می‌بود باید در قرآن وجود می‌داشت و تلاوت می‌شد؛ زیرا خداوند جل جلاله می‌فرماید: ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾ ^{۲۵} «ما خود قرآن را فرستاده ایم و خود ما پاسدار آن می‌باشیم (و تا روز رستاخیز آن را از دستبرد دشمنان و از هرگونه تغییر و تبدیل زمان محفوظ و مصون می‌داریم)». به همین خاطر است که امام مالک می‌گوید: به این حدیث عمل نمی‌گردد. ^{۲۶}

در مذهب امام مالک با این استدلال که ظاهر قرآن کریم بیان‌گر این است که شیرخوارگی به مطلق شیر ثابت می‌گردد، رضاعت را به یک مرتبه و دو مرتبه و به کمترین شیری که اسم رضاعت بر آن صحیح شود ثابت می‌نمایند. از احادیث وارده پاسخ می‌دهند که یا در سند آن‌ها طعن وارد شده و یا در روایت آن‌ها اضطراب وجود دارد. از حدیث عایشه می‌گویند که عایشه رضی الله عنها (پنج مرتبه) را نسبت به قرآن داده در حالی که چنین چیزی به قرآن وجود ندارد.

۳.۳. مذهب امام شافعی

در مذهب شافعی و موافقین شان از صحابه: ابن زبیر، عایشه، از تابعین سعید بن مسیب، طاوس و از فقهاء: اسحاق، زمانی شیرخوارگی ثابت می‌شود که طفل پنج مرتبه متفرق از پستان یک خانم شیر بخورد و به کمتر از پنج مرتبه، شیرخوارگی را ثابت نمی‌سازند طوری که بیان می‌دارند: «أَنَّهُ لَا يَثْبُتُ تَحْرِيمُ الرِّضَاعِ إِلَّا بِخَمْسِ رَضَعَاتٍ مُتَفَرِّقَاتٍ وَلَا يَثْبُتُ بِمَا دُونَهُمَا». ^{۲۷} استدلال شان به حدیث

^{۲۲} ابو عثمان سعید بن منصور بن شعبة الخراسانی الجوزجانی، سنن سعید بن منصور، المحقق. حبيب الرحمن الأعظمی (الهند: الدار السلفية، ۱۴۰۳ هـ.ق.)، ۱/ ۲۸۰ (۹۸۱).

^{۲۳} مسلم، "الرضاع"، ۵ (۴۵۰).

^{۲۴} ابو العباس شهاب الدین احمد بن ادريس القرافي، اللخيره (بيروت: دار الغرب الإسلامي، ۱۹۹۴ م)، ۴/ ۲۷۴.

^{۲۵} الحجر ۹/۱۵.

^{۲۶} ابن رشد القرطبي، المقدمات الممهدهات، ۱/ ۴۹۵.

^{۲۷} ابو الحسن علی بن محمد ماوردی، الحاوی الکبیر فی فقه مذهب الإمام الشافعی و هو شرح مختصر المنزنی (بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۹ هـ.ق.)، ۱۱/ ۳۶۲.

عایشه است که می‌فرماید: {عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّهَا قَالَتْ: كَانَ فِيمَا أُنزِلَ مِنَ الْقُرْآنِ: عَشْرُ رَضَعَاتٍ مَعْلُومَاتٍ يَحْرَمْنَ، ثُمَّ نُسِخْنَ، بِخَمْسِ مَعْلُومَاتٍ، فَتَوَفَّى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَهَنَّ فِيمَا يَفْرَأُ مِنَ الْقُرْآنِ}.^{۲۸}

عایشه رضی الله عنها روایت می‌نماید: آنچه که به‌عنوان بخشی از قرآن نازل گردیده بود، ده مرتبه شیر خوردن به‌طور معلوم حرمت رضاعت را ثابت می‌نمود، سپس این مقدار به پنج بار شیر خوردن به‌طور معلوم منسوخ گردید، رسول خدا صلی الله علیه و سلم در حالی وفات نمودند که این پنج مرتبه هم‌چنان از جمله بخشی از قرآن قرائت می‌گردید. ایشان به این نظر هستند، حدیث مذکور رضاعتی را که منجر به حرمت در آیه مذکور می‌گردد تفسیر می‌نماید، در عین حال بر حدیث دیگری که ثابت‌کننده حرمت است مقدم می‌شود.^{۲۹}

آنچه از استدلال شافعی دانسته می‌شود این است که آیه مبارکه از نظرشان مجمل است و حدیث عایشه آن را تفسیر می‌نماید. ایشان می‌گویند: که ما از حدیث عایشه حکم را ثابت می‌نماییم نه تلاوت را و احکام به خبر واحد همان طوری که حکم تتابع به روایت ابن مسعود «فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ مُتَّابِعَاتٍ».^{۳۰} ثابت گردیده است در موضوع رضاعت نیز ثابت می‌گردد و از طرف دیگر خبر واحد، شاهد در اثبات حکم است نه تلاوت. جواب دیگرشان این است که اگر تلاوت آن منسوخ است، حکم آن ثابت می‌باشد و ورود آن به حدیث مشهور و خبر واحد برابر است. از این‌که در قرآن نیست و عایشه آن را نسبت به قرآن داده هدف این است که قرآن عمل به سنت را واجب ساخته است مثل این‌که ابن مسعود می‌گوید: خداوند جل جلاله در کتاب خود زنی که: مو را وصل می‌نماید و زنی که تقاضای وصل را می‌کند مورد لعنت خود قرار داده است «إِنَّ اللَّهَ لَعَنَ الْوَالِصَةَ وَالْمُسْتَوْصِلَةَ فِي كِتَابِهِ» زنی برای وی می‌گوید: من این را در کتاب خداوند نیافته‌ام، ابن مسعود به جواب وی می‌گوید: آیا خداوند در کتاب خود نگفته است.^{۳۱} «وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا».^{۳۲} چیزهایی را که پیغمبر برای شما (از احکام الهی)

^{۲۸} مسلم، «الرضاع»، ۶ (۱۴۵۲).

^{۲۹} ماوردی، الحاوی الکبیر، ۳۶۱/۱۱؛ شمس‌الدین محمد بن خطیب الشربینی، معنی المحتاج الی معرفة معانی الفاظ المنهاج علی متن منهاج الطالبین (بیروت: دارالمعرفة، ۱۴۱۵ هـ.ق.)، ۱۳۱/۵.

^{۳۰} ابو بکر عبد الرزاق بن همام بن نافع الحمیری الیمانی الصنعانی، المصنف، المحقق. حبيب الرحمن الأعظمی (الهند: المجلس العلمی، ۱۴۰۳ هـ.ق.)، «بَابُ صِيَامِ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ وَتَقْدِيمِ التَّكْفِيرِ»، ۵۱۳/۸ (۱۶۱۰۲). آلبانی حدیث مذکور را صحیح گفته است؛ محمد ناصر الدین الالبانی، مختصر إرواء الغلیل فی تخريج أحادیث منار السبیل (بیروت: المكتب الإسلامی، ۱۴۰۵ هـ.ق.)، ۲۰۳/۸ (۲۵۷۸).

^{۳۱} ماوردی، الحاوی الکبیر، ۳۶۲/۱۱.

^{۳۲} الحشر ۵۹/۷.

آورده است اجراء کنید و از چیزهایی که شما را از آن بازداشته است، دست بکشید از خدا بترسید که خدا عقوبت سختی دارد.

دلیل دیگر شان این حدیث مبارک است: {عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَارِثِ أَنَّ أُمَّ الْفَضْلِ حَدَّثَتْ أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: لَا تُحْرَمُ الرَّضْعَةُ أَوْ الرَّضْعَتَانِ أَوْ الْمَصَّةُ أَوْ الْمَصَّتَانِ}.^{۳۳}

عبد الله بن حارث از ام فضل روایت نموده که رسول خدا صلی الله علیه و سلم فرمودند: یک بار یا دو بار شیر خوردن و یا مکیدن حرام نمی گرداند. استدلال دیگری که می نمایند به حدیث ام فضل است که روایت می نماید: {عَنْ أُمِّ الْفَضْلِ قَالَتْ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنِّي تَزَوَّجْتُ امْرَأَةً وَتَحْتِي أُخْرَى، فَرَعَمَتِ الْأُولَى أَنهَا أَرْضَعَتِ الْحُدُثَى رَضْعَةً أَوْ رَضْعَتَيْنِ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تُحْرَمُ الْإِمْلَاجَةُ، وَلَا الْإِمْلَاجَتَانِ}.^{۳۴}

ام فضل روایت می نماید که: مردی نزد رسول خدا صلی الله علیه و سلم آمد و گفت: من با زنی ازدواج نموده ام در حالی که زن دیگر نیز دارم، زن اولی من می گوید: که زن جدید من را یک یا دو بار شیر داده است، پیامبر صلی الله علیه و سلم فرمودند: یک بار یا دو بار شیر خوراندن حرام نمی سازد. در مذهب امام شافعی همان طوری که قبلاً بیان شد آیه مبارکه مجمل بوده که احادیث وارده آن را تفسیر می نمایند و از نظرشان خبر واحد با عام کتاب الله در تعارض نمی باشد.

۴.۳. مذهب امام احمد بن حنبل

از امام احمد بن حنبل رحمه الله روایات مختلفی در زمینه مقدار شیری که حرمت را ثابت می نماید وجود دارد، در یک روایت به مطلق شیر خوردن حرمت را ثابت نموده و استدلال وی به آیه مبارکه قرآن کریم است: {حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالَاتُكُمْ وَبَنَاتُ الْأَخِ وَبَنَاتُ الْأُخْتِ وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّائِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُم مِّنَ الرَّضَاعَةِ}.^{۳۵} "خداوند بر شما حرام نموده است، ازدواج با مادران تان، دختران تان، خواهران تان، عمه های تان، خاله های تان، برادرزادگان تان، خواهرزادگان تان، مادرانی که به شما شیر داده اند، خواهران رضاعی تان".^{۳۶} و استدلال دیگر شان به حدیث ابن عباس است که روایت می نماید: {عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا

^{۳۳} مسلم، "الرضاع"، ۵ (۱۴۵۱).

^{۳۴} محمد بن حبان بن احمد بن حبان، صحیح ابن حبان بترتیب ابن بلبان. محقق. شعيب الأرنؤوط (بيروت: مؤسسة الرسالة، ۱۹۹۳ م)، ۴۲/۱۰ (۴۲۲۹)؛ شیخ آلبنی حدیث مذکور را صحیح گفته است.

^{۳۵} النساء ۲۳/۴.

^{۳۶} خرم دل، تفسیر نور، ۱۴۸.

قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي بِنْتِ حَمْرَةَ لَا تَحِلُّ لِي يَحْرُمُ مِنَ الرَّضَاعِ مَا يَحْرُمُ مِنَ النَّسَبِ هِيَ بِنْتُ أُخِي مِنَ الرَّضَاعَةِ.^{۳۷}

از ابن عباس رضی الله عنهما روایت است که پیامبر صلی الله علیه و سلم در مورد دختر حمزه فرمودند: ازدواج او بر من حلال نیست؛ زیرا آنچه که از نسب حرام می‌گردد، از رضاعت نیز حرام می‌شود، او دختر برادر رضاعی من است؛ ولی مختار در نزد علمای متقدم و متأخر مذهب امام احمد بن حنبل و قول صحیح از مذهب شان این است که شیرخوارگی به (خمس رضعات) به پنج بار و یا بیشتر از آن به طور متفرق ثابت می‌گردد و به کمتر از خمس رضاعت ثابت نمی‌شود، ایشان نیز آیه مبارکه را مجمل و حدیث عایشه را که می‌فرماید: {عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّهَا قَالَتْ: كَانَ فِيمَا أَنْزَلَ مِنَ الْقُرْآنِ: عَشْرُ رَضَعَاتٍ مَعْلُومَاتٍ يَحْرَمْنَ، ثُمَّ نُسِخْنَ، بِخَمْسٍ مَعْلُومَاتٍ، فَتَوَفَّى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَهَنْ فِيمَا يَقْرَأُ مِنَ الْقُرْآنِ} ^{۳۸} تفسیری برای آیه مبارکه می‌دانند. ^{۳۹} چنان‌که بیان می‌دارند: «(وروی عنه) وهن مختار أصحابه متقدميهم و متأخريهم أن التحريم لا يثبت إلا بخمس رضعات». ^{۴۰} هم چنان استدلال شان به حدیث دیگری است که عایشه رضی الله عنها روایت می‌نماید: {عن عائشة ان رسول الله صلى الله عليه وسلم أمر امرأة أبي حذيفة فارضعت سالما خمس رضعات فكان يدخل عليها بتلك الرضاعة}.^{۴۱}

از عایشه رضی الله عنها روایت است که رسول خدا صلی الله علیه و سلم زن ابی حذیفه را امر نمودند؛ تا که سالم را پنج مرتبه شیر دهد و سالم به اساس همین شیر خوردن به عنوان محرم داخل خانه وی می‌گردد. ^{۴۲} ایشان این قول را به ابن مسعود، عایشه، ابن زبیر، عطاء و طاوس نیز نسبت داده‌اند؛ چنان‌که در شرح الکبیر آمده است: «الصحيح من المذهب أن الذي يتعلق به التحريم خمس رضعات فصاعداً روى هذا عن عائشة و ابن مسعود و ابن الزبير و عطاء و طاوس». ^{۴۳}

^{۳۷} ابو عبدالله محمد بن اسماعيل البخارى الجعفي، صحيح البخارى، تحقيق. مصطفى ديب (بيروت: دار ابن كثير، ۱۴۰۷ هـ.ق)، "الشهادات"، ۷، (۲۵۰۲).

^{۳۸} مسلم، "الرضاع"، ۶، (۱۴۵۲).

^{۳۹} عبدالله بن احمد بن قدامه، المعنى على مختصر الخرقى (مكتبة القاهرة، ۱۹۶۸ م)، ۱۷۱/۸.

^{۴۰} شمس الدين محمد بن عبد الله المصري الحنبلي الزركشى، شرح الزركشى (دار العيكان، ۱۴۱۳ هـ.ق)، ۵۸۶/۵.

^{۴۱} ابن حنبل، مسند، ۲۵۴/۴۳، (۲۶۱۷۹).

^{۴۲} زركشى، شرح الزركشى على مختصر الخرقى، ۵۸۵/۵؛ منصور بن يونس بن ادريس بهوتى، كشف القناع عن متن

الإقناع، محقق. هلال مصيلحي مصطفى هلال (بيروت: دار الفكر، ۱۴۰۲ هـ.ق)، ۵۴۶/۵.

^{۴۳} عبد الرحمن بن محمد بن احمد بن قدامة المقدسى، الشرح الكبير على متن المقنع (بي جا: دار الكتاب العربي للنشر والتوزيع، بی تا)، ۲۰۰/۹.

از امام احمد بن حنبل در مورد رضاعت دو قول روایت گردیده است؛ ولی قول مختار و صحیح این است که: در مذهب امام احمد بن حنبل نیز آیه مبارکه مجمل است که با حدیث عایشه رضی الله عنها تفسیر شده است.

از اهل ظاهر، داود ظاهری، از فقهای دیگر مثل ابو عبیده و ابو ثور و از صحابه زید بن ثابت به این نظر هستند که حرمت به یک بار و یا دو بار شیر خوردن ثابت نمی‌گردد؛ بلکه به سه بار شیر خوردن ثابت می‌شود، حتی بعضی به این نظر هستند که حرمت به کمتر از ده بار ثابت نمی‌گردد.^{۴۴} از مطالب فوق واضح گردید، کسانی که رضاعت را به مقدار معینی از شیر ثابت می‌سازند، در زمینه نظر واحد ندارند؛ زیرا هر کدام شان نظر به دلایل که دارند به طور متفاوت به مقدار معینی از شیر رضاعت را ثابت می‌کنند، طوری که در مذهب شوافع و حنابله رضاعت به پنج مرتبه و در نزد اهل ظاهر و برخی از فقهاء به سه مرتبه و در نزد بعضی‌ها حتی به ده مرتبه ثابت می‌شود.

۴. اثبات رضاعت از طریق بانک‌های شیری

یکی از موضوعات مستحدث و جدید وجود بانک‌های شیری است که شیر انسان‌ها از زنان مختلفی جمع آوری می‌گردد، در بانک‌های شیری نگهداری می‌شود و از این طریق برای اطفال شیرخوار توزیع می‌گردد، حال سؤال این جا است که آیا با وجود این که مقدار شیر و زن شیرده مشخص نیست، رضاعت از این طریق ثابت می‌گردد یا خیر؟ که اینک ذیلاً بیان می‌شود:

دار الإفتاء مصر در رابطه به موضوع با استناد به دیدگاه مذهب حنفی در زمینه چنین مشعر است که: «لا تحرم رضاعة أى طفل من هذا اللبن الزّواج من ابنة الأم ألتی أعطت هذا اللبن» (رضاعت از دواج هیچ طفلی را که از طریق بانک، شیرخورده است، با دختر مادری که این شیر را داده حرام نمی‌کند). دارالإفتاء بیان می‌دارد که: در مذهب امام ابوحنیفه رحمه الله رضاعت تحت شرایطی ثابت می‌شود، از جمله شروطی که رضاعت ثابت می‌شود این است که: باید طفل از شیر انسان خورده باشد شیر از طریق دهان به جوف طفل رسیده باشد. شیر به غیر خود مثل آب، دواء، شیر گوسفند و یا به چیز جامدی مثل انواع طعام‌ها و یا به شیر زن دیگری خلط نشده باشد، اگر به نوعی از طعام‌ها خلط شده باشد و به همراه آن به آتش پخته شده باشد، حرمت به اتفاق مذاهب ثابت نمی‌گردد. اگر به آتش پخته نشده باشد، در نزد امام ابوحنیفه رحمه الله نیز حرمت ثابت نمی‌گردد، فرق نمی‌کند که طعام اضافه شده غالب باشد یا مغلوب؛^{۴۵} زیرا زمانی که جامد به مایع خلط می‌شود، مایع تابع از جامد قرار می‌گیرد و اعتبار برای غالب است. اگر شیر دو زن باهم خلط

^{۴۴} ماوردی، الحاوی الکبیر، ۳/۱۱، ابن رشد، بدایة المجتهد ونهاية، ۳/۲۹.

^{۴۵} علی بن ابی بکر بن عبد الجلیل الفرغانی المرغینانی، الهدایة فی شرح البدایة (بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی تا)، ۲۱۸/۱.

شود؛ اعتبار برای غالب است، هر کدام که بیشتر باشد، تحریم به آن ثابت می‌گردد و اگر هر دو برابر باشند، تحریم به هر دو ثابت می‌گردد. رضاعت به شک ثابت نمی‌شود. شیری که از طریق تبخیر تبدیل به پودر خشک می‌گردد، مایع و سایل نیست تا کودکان آن را تناول نمایند؛ مگر این‌که با مقداری آب مخلوط شود تا حل گردد، مقداری که بیش از حجم شیر است، ویژگی‌های آن را تغییر می‌دهد و از شیر بیشتر می‌باشد؛ بنابراین، تحریم بر آن شرعاً ثابت نمی‌گردد. شیر از زنان متعددی که محصور نیستند، جمع آوری می‌گردد و بعد از خلط شدن متعین نمی‌باشند. نصوص فقهی واضح هستند بر این‌که ازدواج بین دو صغیری که از شیر مذکور تناول نموده‌اند، مانع شرعی ندارد؛ چرا که امکان اثبات تحریم به خاطر تعیین نبودن زن و یا زن‌های که شیر به او و یا آن‌ها نسبت داده شود نیست.

«أما في حالة تبريد اللبن وبقائه من شهرين أو ثلاثة صالحاً للتناول، أو إعطائه للأطفال بحالته الطبيعية - فإن عامل الجهالة يبقى دائماً أيضاً، ومن ثم لا يكون هناك مانع من الزواج بين أبناء الرضاع» اما اگر شیر دو یا سه ماه در یخچال نگهداری شود که قابل تناول باشد و یا به شکل طبیعی برای اطفال داده شود، بازهم مانع ازدواج بین اطفال شیر خوار نمی‌گردد؛ زیرا عامل جهالت است و جهالت به طور همیشه باقی می‌ماند.^{۴۶}

از نظر دکتور یوسف قرضاوی رحمه الله رضاعت زمانی ثابت می‌گردد که براساس ارضاع و رضاع صورت گرفته باشد. یعنی زمانی ارضاع به وجود می‌آید که زن شیرده پستان خود را در دهان طفل شیرخوار بگذارد، به او شیر دهد و رضاعت زمانی به وجود می‌آید که شیرخوار پستان شیرده را به دهان بگیرد و بمکد در غیر آن ارضاع و رضاعت صورت نمی‌گیرد. وی در زمینه بیان می‌دارد: «بنابراین، آنچه سبب اطمینان قلبی می‌شود، حکمی است که بر پایه ارضاع و رضاع باشد. همان گونه که با فلسفه تحریم رضاع (مادری که شیه مادر نسبی است و فرزندی و برادری و سایر خویشاوندان دیگر از آن متفرع می‌شود) سازکاری خواهد داشت. واضح است که رضاع به روش بانک شیری فاقد چنین شرایطی و ویژگی‌هایی است و مصداق همان چکاندن شیر (ایجار) است که فقهاء بیان داشته‌اند. به علاوه اگر شرط رضاع و مکیدن پستان زن شیرده را نادیده بگیریم، برای تحریم آن مانع دیگری وجود دارد و آن این‌که نمی‌دانیم نوزاد از شیر چه کسی تغذیه شده است؟ و میزان شیری که از آن شخص نوشیده چه مقدار است؟ و آیا شیری که این نوزاد از آن زن نوشیده به مقدار پنج بار سیر شدن بوده یا خیر؟ با توجه به نظر راجح، برگرفته از حدیث، رضاعی سبب تحریم می‌شود که به وسیله‌ای آن گوشت به رویت استخوان تحکیم یابد و این همان است که در مذهب شافعی و حنیفه آمده است. همچنین در خصوص پرسش زیر که آیا شیر مخلوط با شیرهای

^{۴۶} <https://www.alukah.net/sharia/.۳۷۲۴/#ixzz۵hekf۱hht>.

دیگر، حکم شیر خالص را دارد یا خیر؟ می‌گوید: آن چه از مذهب حنفیه (همان نظر ابو یوسف) استنباط می‌شود که هرگاه شیر زن شیرده با شیر دیگری آمیخته گردد، حکم شرعی مربوط به مصرف شیر بیشتر از آن دو می‌باشد؛ زیرا منفعت (سود) کمتر در مقابل بیشتر ظاهر و نمود نخواهد داشت. معروف است که شک در رضاع سبب تحریم نخواهد شد.^{۴۷}

در مذهب امام ابوحنیفه در صورتی که در مورد رضاع شک و تردید به وجود آید که آیا شیر زن به حلق طفل رسیده و یا خیر؛ یا این که، جهالت و عدم شناخت نسبت به شیرده وجود داشته باشد و شیرده معلوم نباشد، سبب تحریم نمی‌گردد. اگر شیرها باهم مخلوط می‌گردند، در این صورت اعتبار به اغلب و اکثر است؛ چنان که صاحب الاختیار و مرغینانی در زمینه بیان می‌دارند:

«امْرَأَةٌ أَدْخَلَتْ حَلْمَةً تَدِيهَا فِي فَمِ رَضِيعٍ، وَلَا يَدْرِي أَدَخَلَ اللَّبَنُ فِي حَلْقِهِ أَمْ لَا - لَا يَحْرُمُ النِّكَاحُ. وَكَذَا صَبِيَّةٌ أَرْضَعَهَا بَعْضُ أَهْلِ الْقَرْيَةِ، وَلَا يَدْرِي مَنْ هُوَ، فَتَزَوَّجَهَا رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ تِلْكَ الْقَرْيَةِ يَجُوزُ؛ لِأَنَّ إِبَاحَةَ النِّكَاحِ أَصْلٌ، فَلَا يَزُولُ بِالشَّكِّ. وَيَجِبُ عَلَى النِّسَاءِ أَنْ لَا يَرْضَعْنَ كُلَّ صَبِيٍّ مِنْ غَيْرِ ضَرُورَةٍ، فَإِنْ فَعَلْنَ فَلْيَحْفَظْنَهُ أَوْ يَكْتَبْنَهُ احتياطاً».^{۴۸} اگر زنی پستان خود را به دهان شیرخواری نهاد؛ ولی ندانست که آیا شیر وارد گلوی او شده یا خیر. این مورد سبب تحریم نخواهد شد.

همچنین اگر دختر بچه از بعضی زنان روستایی شیر نوشید و معلوم نشد که شیر چه کسی بوده است و سپس با مردی از آن روستا ازدواج نمود آن ازدواج صحیح است و حرام نیست؛ زیرا مباح بودن نکاح برای آن دو اصل است و آن اباحه با شک زایل خواهد شد... باز صاحب این کتاب می‌گوید: بر زنان لازم است که بی جهت و در شرایط غیر ضروری به نوزادی شیر ندهند و اگر بنا بر ضرورت به چنین عملی اقدام نمودند، آن را به خاطر به سپارند، یا محض احتیاط آن را به صورت مکتوب یادداشت کنند.

مرغینانی در الهدایه فی شرح البنایه بیان می‌کند: «وإن اختلط بالطعام لم يتعلق به التحريم وإن كان اللبن غالباً عند أبي حنيفة رحمه الله وقالوا إذا كان اللبن غالباً يتعلق به التحريم ... وإذا اختلط لبن امرأتين تعلق التحريم بأغلبهما عند أبي يوسف رحمه الله لأن الكل صار شيئاً واحداً فيجعل الأقل تابعاً للأكثر في بناء الحكم عليه وقال محمد وزفر رحمهما الله يتعلق التحريم بهما لأن الجنس لا يغلب الجنس فإن الشيء لا يصير مستهلكاً في جنسه لاتحاد المقصود وعن أبي حنيفة رحمه الله في هذا روايتان وأصل المسئلة في الأيمان».^{۴۹}

^{۴۷} یوسف قرضاوی، دیدگاه های فقهی معاصر (تهران: نشر احسان، ۱۳۸۴ ه.ش)، ۳/۳۴۶-۳۴۸.

^{۴۸} عبد الله بن محمود الموصلي، الإختیار لتعلیل المختار (بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۳۵۶ ه.ق)، ۳/۱۲۰.

^{۴۹} مرغینانی، الهدایه فی شرح بدایه المتبتدی، ۱/۲۱۸.

علامه ابن قدامه در کتاب المعنی می گوید: در صورتی که در مورد رضاع شک به وجود آید، رضاعت ثابت نمی شود: «وَإِذَا وَقَعَ الشَّكُّ فِي وُجُودِ الرِّضَاعِ، أَوْ فِي عَدَدِ الرِّضَاعِ الْمُحَرَّمَ، هَلْ كَمَلًا أَوْ لَا؟ لَمْ يَثْبُتِ التَّحْرِيمُ؛ لِأَنَّ الْأَصْلَ عَدَمُهُ، فَلَا نُزُولَ عَنِ الْيَقِينِ بِالشَّكِّ، كَمَا لَوْ شَكَّ فِي وُجُودِ الطَّلَاقِ وَعَدَدِهِ».^{۵۰} هرگاه در اصل خوردن شیر (رضاع) یا شمارش آن شک و تردید ایجاد گردد که آیا به تعداد مشخص شده در احادیث، شیرخورده شده یا خیر؟ تحریم آن رضاع ثابت نمی گردد؛ زیرا اصل در عدم آن است و ما یقین را با شک زایل نخواهیم کرد؛ همان گونه در مسأله طلاق اگر کسی در طلاق و یا عدم آن شک کند، اصل را بر عدم طلاق مقرر می داریم.

^{۵۰} ابن قدامه، المعنی علی مختصر المخرقی، ۱۹۳/۹.

نتیجه‌گیری

علمای مذاهب پیرامون کمیت شیر در اثبات شیرخوارگی باهم اختلاف نظر دارند، چنان‌که در مذهب احناف و موافقان‌شان رضاعت به مطلق شیر ثابت می‌گردد و در مذهب امام شافعی و کسانی‌که با ایشان هم نظر هستند با آن‌که رضاعت را با مقدار معینی از شیر ثابت می‌سازند؛ ولی ایشان پیرامون مقدار شیری که رضاعت به آن ثابت می‌گردد باهم اختلاف نظر دارند، طوری‌که در مذهب شافعی زمانی شیرخوارگی ثابت می‌شود که طفل پنج مرتبه متفرق از پستان يك خانم شیر خورده باشد و به کمتر از پنج مرتبه شیرخوارگی را ثابت نمی‌سازند. از امام احمد بن حنبل در زمینه روایات مختلفی وجود دارد؛ ولی قول مختار در نزد علمای متقدم و متأخر مذهب امام احمد بن حنبل و قول صحیح از مذهب‌شان این است که رضاعت زمانی ثابت می‌شود که طفل پنج بار و یا بیشتر از آن به طور متفرق شیر خورده باشد. از نظر اهل ظاهر مثل داود ظاهری و از فقه‌های دیگر مثل ابو عبیده و ابو ثور و از صحابه مثل زید بن ثابت به این نظر هستند که حرمت به یک بار و یا دو بار شیر خوردن ثابت نمی‌گردد؛ بلکه رضاعت به سه بار شیر خوردن ثابت می‌شود، حتی بعضی دیگر به این نظر هستند که حرمت به کمتر از ده بار ثابت نمی‌گردد.

دلیل اختلاف فقهاء پیرامون اثبات رضاعت نبود نص قطعی الدلالة و تعارض احادیث وارده در زمینه اثبات رضاعت می‌باشد.

در مذهب امام ابوحنیفه رحمه الله با توجه به اصول مذهب که عام مخصوص البعض حکم آن قطعی است و خبر واحد به آن معارضه کرده نمی‌تواند؛ رضاعت به مطلق شیر خوردن ثابت می‌گردد.

در مذهب امام مالک رحمه الله مثل مذهب احناف نظر به ظاهر آیه قرآن کریم رضاعت به مطلق شیر خوردن ثابت می‌گردد و احادیث وارده که خلاف ظاهر آیه مبارکه است قابل عمل نمی‌دانند. در مذهب امام شافعی رحمه الله و صحیح از مذهب امام احمد بن حنبل رحمه الله آیه مبارکه را مجمل دانسته و احادیث وارده را مفسر برای آیه مبارکه می‌دانند، روی این ملحوظ از نظر ایشان شیرخوارگی به مطلق شیر ثابت نمی‌گردد؛ بلکه آن را مقید به عدد و یا اندازه معین می‌سازند.

از مقارنه و مقایسه ادله طرفین واضح می‌گردد، کسانی‌که شیرخوارگی را به طور مطلق ثابت می‌سازند، قول‌شان مبتنی بر قواعد استنباطی از اقوال ائمه مذاهب می‌باشد؛ زیرا ایشان استدلال می‌نمایند که عام غیر مخصوص البعض قطعی بوده و خبر واحد با آن معارضه کرده نمی‌تواند که دقیقاً این یک امر اجتهادی است و در این مورد نصی وجود ندارد.

در مذهب امام شافعی، امام احمد بن حنبل و موافقان‌شان، احادیثی که در زمینه کمیت شیر وارد شده و به آن‌ها استدلال می‌نمایند صحیح بوده و منسوخ نمی‌باشد.

از نظر طبی نیز حکمت اثبات رضاعت و حرمت آن نیز مورد تأیید قرار گرفته است، طوری که از نظر فقهی و طبی حکمت حرمت بین شیرده و شیرخوار و اطفالی که از پستان یک خانم شیر خورده‌اند همانا رابطه عاطفی، تغذیه، رشد و نموی طفل از شیر مادر، انتی‌بادی‌های موجود در شیر مادر و خصوصیات ژنتیکی می‌باشد.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. خرم دل، مصطفی. تفسیر نور. تهران: نشر احسان، ۱۳۷۹ ه.ش.
۲. ابن حبان، محمد بن حبان بن أحمد بن حبان. صحیح ابن حبان بترتیب ابن بلبان. تحقیق. شعیب الأرنؤوط. جلد ۱۰. بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۹۹۳ م.
۳. ابن حنبل، أبو عبدالله أحمد بن حنبل. مسند أحمد بن حنبل. تحقیق. شعیب أرنؤوط «و دیگران». جلد ۴۴. بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۲۰ ه.ق.
۴. ابن رشد، محمد بن احمد. *بدایة المجتهد ونهاية المقتصد*. جلد ۳. القاهرة: دار الحديث، ۲۰۰۴ م.
۵. ابن رشد القرطبی، ابو الولید محمد بن أحمد. *المقدمات الممهدات*. تحقیق. محمد حجی. جلد ۱. بیروت: دار الغرب الإسلامی، ۱۹۸۸ م.
۶. ابن قدامه، عبدالله ابن احمد. *المعنى على مختصر الخرقى*. جلد ۸. مكتبة القاهرة، ۱۹۶۸ م.
۷. ابن قدامه، عبد الرحمن بن محمد بن أحمد بن قدامة المقدسی. *الشرح الكبير على متن المقنع*. جلد ۹. دار الكتاب العربی للنشر والتوزيع، بی تا.
۸. ابن نجیم، زین الدین الحنفی. *البحر الرائق شرح كنز الدقائق*. جلد ۳. بیروت: دار المعرفة، بی تا.
۹. أبو داود، سليمان بن الأشعث السجستاني. *سنن أبي داود*. محقق. شعيب الأرنؤوط - محمد كامل قره بللی. جلد ۱۰. بی جا: دار الرسالة العالمية، چاپ اول، ۲۰۰۹ م.
۱۰. أبو جریان محمد إبراهيم ومهنا عبد الفتاح خطاب "آثار الرضاع الفقهية والطبية"، *دراسات، علوم الشريعة والقانون*، ۲/۳۵ (۲۰۰۸ م)، ۳۹۹.
<https://archives.ju.edu.jo/index.php/law/article>
۱۱. آلبانی، محمد ناصر الدین. *مختصر إرواء الغلیل فی تخريج أحادیث منار السبیل*. بیروت: المكتب الإسلامی، ۱۴۰۵ ه.ق.
۱۲. بابرئی، محمد بن محمد بن محمود أكمل الدین أبو عبد الله. *العناية شرح الهداية*. جلد ۳. بیروت: دار الفكر، بی تا.
۱۳. بخاری، أبو عبدالله محمد بن إسماعیل البخاری الجعفی. *صحیح البخاری*. تحقیق. مصطفی ديب البغا. جلد ۷. بیروت: دار ابن کثیر، چاپ سوم، ۱۴۰۷ ه.ق.
۱۴. بهوتی، منصور بن یونس بن إدريس. *كشاف الفناع عن متن الإقناع*. تحقیق: هلال مصیلحی مصطفی هلال. جلد ۵. بیروت: دار الفكر، ۱۴۰۲ ه.ق.

۱۵. جرجاوی، علی احمد. حکمۃ التشريع و فلسفه. جلد ۱. پاکستان: کتب خانہ رشیدیہ، ۱۳۸۱ هـ.ش.
۱۶. جوزجانی، أبو عثمان سعید بن منصور بن شعبة الخراسانی. سنن سعید بن منصور. المحقق. حبيب الرحمن الأعظمی. جلد ۱. الهند: الدار السلفية، ۱۹۸۲ م.
۱۷. رجرجی، أبو الحسن علی بن سعید. مناهج التحصيل ونتائج لطائف التأويل في شرح المدونة وحل مشكلاتها. جلد ۴. دار ابن حزم، ۲۰۰۷ م.
۱۸. زیلعی، عثمان بن علی بن محجن البارعی. تبیین الحقائق شرح کنز الدقائق وحاشية الشلبي. جلد ۳. القاهرة: المطبعة الكبرى الأميرية، ۱۳۱۳ هـ.ق.
۱۹. زرکشی، شمس الدین محمد بن عبد الله المصری الحنبلی. شرح الزرکشی علی مختصر الخرقی. جلد ۵. دار العیسان، ۱۴۱۳ هـ.ق.
۲۰. شیرازی، مکارم «و دیگران». تفسیر نمونه. جلد ۳. تهران: دارالکتب الإسلامی، ۱۳۸۵ هـ.ش.
۲۱. شاشی، أحمد بن محمد بن إسحاق الشاشی أبو علی. أصول الشاشی. بیروت: دار الکتاب العربی، ۱۴۰۲ هـ.ق.
۲۲. شربینی، شمس الدین محمد بن خطیب الشربینی. معنی المحتاج الی معرفة معانی الفاظ المنهاج علی متن منهاج الطالبین. جلد ۵. بیروت-لبنان: دارالمعرفة، ۱۴۱۵ هـ.ق.
۲۳. صنعانی، أبو بکر عبد الرزاق بن همام بن نافع الحمیری. المصنف. المحقق: حبيب الرحمن الأعظمی. جلد ۸. الهند: المجلس العلمي، ۱۴۰۳ هـ.ق.
۲۴. قرافی، أبو العباس شهاب الدین أحمد بن إدريس. الذخيرة. جلد ۴. بیروت: دار الغرب الإسلامی، ۱۹۹۴ م.
۲۵. کاسانی، أبو بکر بن مسعود بن أحمد علاء الدین. بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع. جلد ۴. بیروت: دار الکتاب العربی، ۱۹۸۲ م.
۲۶. قرضاوی، یوسف. حلال و حرام در اسلام. پاکستان: انتشارات کتب، ۱۳۷۷ هـ.ش.
۲۷. قرضاوی، یوسف. دیدگاه های فقهی معاصر. تهران، نشر احسان، ۱۳۸۴ هـ.ش.
۲۸. ماوردی، أبو الحسن علی بن محمد. الحاوی الكبير فی فقه مذهب الإمام الشافعی و هو شرح مختصر المنزی. جلد ۱۱. بیروت: دار الکتب العلمية، ۱۴۱۹ هـ.ق.
۲۹. مسلم، ابوالحسین مسلم بن حجاج قشیری. صحیح المسلم. تحقیق. محمد فؤاد عبد الباقي. جلد ۲. بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی تا.
۳۰. معین، محمد. فرهنگ فارسی معین. تهران: فرهنگ نما، ۱۳۸۷ هـ.ش.
۳۱. ملاجیون، شیخ احمد بن ابی سعید بن عبیدالله. نورالانوار. پاکستان: مکتبه حقانیه، بی تا.

۳۲. مرغینانی، علی بن ابی بکر بن عبد الجلیل. *الهدایة فی شرح البدایة*. بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی تا.

۳۳. موصلی، عبد الله بن محمود. *الإختیار لتعلیل المختار*. بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۳۵۶ ه.ق.

۳۴. <https://www.alukah.net/sharia/.3724/#ixzz5hekf1hht>.